

ISSN 1450–9083

UDK 801

Институт за српски језик САНУ

ЛИНГВИСТИЧКЕ АКТУЕЛНОСТИ

24

Београд, 2014

Издаје:
Институт за српски језик САНУ
Кнез-Михаилова 36, Београд

За издавача:
Др Срето Танасић

Електронско издање:
www.isj-sanu.rs
www.asusilc.net/aktuelnosti

Имејл:
aktuelnosti@orion.rs

Уредници:
др Стана Ристић, др Биљана Сикимић, др Данко Шипка

Главни уредник:
др Ђорђе Оташевић

Конверзија за интернет:
др Данко Шипка

Штампа:
„Скрипта интернационал“, Београд

Марија Бинђић (Београд)

ТУРЦИЗМИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ (СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНА АНАЛИЗА)

Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа) тема је докторске дисертације коју је мр Марија Бинђић одбранила у јануару 2014. године на Филолошком факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали: проф. др Рајна Драгићевић, ментор, проф. др Дарко Танасковић, проф. др Првослав Радић и др Снежана Петровић. Чињеница да се речник *Турцизми у српскохрватском језику* Абдулаха Шкаљића, који је изашао пре скоро педесет година и даље наводи као валидан и једини извор за приказивање статуса и бројности турцизама у српском језику у свим радовима који се баве турцизмима у балканским језицима, подстакла нас је на то да поред основног циља нашега рада који је подразумевао семантичко-деривациони опис турцизама у савременом српском књижевном језику на основу корпуса презентованог у форми семантичко-деривационог речника, један од важних и неопходних задатака приликом израде доктората буде посвећен и статусу турцизама данас, а то је подразумевало утврђивање броја лексема турскога порекла у лексичком систему српскога језика на синхронијском нивоу. Иако се у литератури често пише о томе да се статус турцизама променио у последњим деценијама, да се доста лексике повукло из активне употребе, не постоје истраживања чији би конкретни резултати били валидни за доношење научног суда о садашњем статусу овог важног лексичког слоја у српском језику. Док се, са једне стране, често пише о лексичким трансферима англицизама у српски језик, с друге стране, занемарује се питање ишчежавања позајмљеница, између осталих и турцизама, као најбројнијих међу њима.

Интересовање за проучавање турских лексема и данас је актуелно на Балкану, што потврђују поред бројних радова и новија монографска издања посвећена актуелном статусу и бројности турцизама у стан-

дардном бугарском, албанском, грчком и румунском језику, која су објављена крајем двадесетог или почетом двадесет првог века¹.

Културно позајмљивање представљало је преузимање турских речи путем културне дифузије, односно процес којим се врло често уз културни садржај преузимају и с њим повезане речи. И турски је као доминантни језик у овом процесу културне размене преузимао српску лексику, очекивано у много мањој мери. У савременом турском језику данас има око сто лексема словенског порекла, а међу њима се нашла и изворно српска реч *Божих* (тур. *Vosik*).

Ако посматрамо Балкан као културни регион, може се рећи да је Османско царство одиграло кључну улогу у ширењу контаката и културне размене на целом Балканском ареалу. И сама реч *Balkan* представља турцизам који је носилац једног од 2610 гнезда, односно једна од укупно 7882 обрађене речи у оквиру нашег семантичко-деривационог речника турцизама, а који означава *џланину* у турском језику, док се ова именица јавља и у множинском облику *Balkanlar*, којим се именују државе на Балканском полуострву. Без обзира на извесну и у литератури посведочену етимологију речи *Балкан*, питање порекла ове речи постало је последњих година актуелно, јер се учинило да би насумичном и етимолошки непостојоћом везом међу речима *bal* мед и *kan* крв коју је смислио и пласирао турски новинар Мустафа Балбај објаснила суштина постојања, битисања и свих дешавања на Балкану. О важности и актуелности самог *Балкана* сведочи семантичко-деривационо гнездо коме је Балкан стожер са великим бројем изведених речи, чак њих 18: *Балкан*, *Балканац*, *балканизам*, *балканизација*, *балканизирајћи*, *балканизовајћи*, *Балканија*, *балканијага*, *балканистџа*, *балканистџика*, *балканистџички*, *Балканка*, *балкански*, *балкански*, *балкансџво*, *балканишџина*, *балканолој*, *балканолојџа*, *балканолошки*. На примеру турцизма *Балкан* може се видети како су унутрашње лексичке промене довеле до преласка властите, асемантичне лексеме у општу, семантичку лексему, а онда до стварања нових значења, нових деривата. Сама реч *Балкан*, која потиче од планинског система веначних планина у Бугарској и источној Србији, знана и под старим називом Хемус, бележи висок степен семантичке адаптације о чему сведоче изведенице којима се именују

---

¹ Бугарски језик: Gaberov, I., Stefanova, D., *Rečnik na čuždite dumi v bălgarski: s prilozhenija Veliko Tărnovo*, Gaberoff, 2002; албански језик: Metaj I., *Orientalizmat: shtrirja leksiko-semantike në gjuhën shqipe*, Shtëpia Botuese Drenusha, 2009; румунски језик: Nurlu M., *Turkish Traces in Romanian*, Galati, 2002; грчки језик: Παμπούκης Ι.Τ., *Τούρικο Λεξιλόγιο της Νέας Ελληνικής, τόμος Α'*. Αθήνα: Παπαζήση, 1988.

експресивно-емотивни садржаји у циљу постизања стилских ефеката, које су нашле своје место у оквиру семантичко-деривациног гнезда *Балкан*, као пежоративи *балканац*, *балканизација*, *балканка*. О динамизму промена и актуелности говоре и нови деривати који су забележени у *Једнојтомном речнику МС*: *балканисџи(а)*, *балканисџички*, *балканолошки*. Бројни су примери турцизама попут овога код којих су забележени нови деривати којих нема у *Речнику МС*: нпр. *џазелин*, *дуванџијски*, *душечих*, *ђубреџарски*, *ерџелски*, *кашичих*, *канираџи*, *шиџиџски*, *џурбиџица*, *гаџиџџиво*, *делиџски*, *дембелански*, *дудукнуџи*, *дурбински*, *ђубреџиџџи*, *ђубреџарац*, *џешко*, *џешован* и сл.). Стварање нових деривата, као и развијање нових значења указује на активан статус овог дела лексике турскога порекла. Међутим, у много већем броју случајева турцизми су застаревали и постајали део пасивног лексичког фонда. Наш задатак је био да статус таквих лексема у семантичко-деривационом речнику одредимо навођењем одговарајућих квалификатора, као *застџи.*, *џокр.* или *исџи.* Задатак нормативног представљања турцизама је био доста сложен, с обзиром на то да код појединих лексема није било нимало лако разграничити да ли је лексема покрајинска или је застарела, или је и једно и друго. Више од половине лексема које су носиоци гнезда и оних које су без развијене деривације оквалификоване су као застареле или покрајинске речи. Међу данас застарелим речима налазе се бројни турцизми са већим деривационим гнездима, а који су у време настанка *Речника МС* имали статус стандардне лексике. Навешћемо неке од њих: *џурбеџи*, *ђумрук*, *самсар*, *сербез*, *сурџун*, *џабак*, *џерџиџа*, *узур*, *хабер*, *хорџаџин*, *шехер*. С друге стране, неки стожери гнезда су данас застареле речи, а њихови, углавном глаголски деривати, припадају стандардном језику, нпр., данас ретко који говорник српскога језика користи именицу *џеслим* за *џрегаџу*, *уручење*, али му је познат глагол *теслимити*, што потврђује и анкета, која је једна од спроведених процедура при испитивањима турцизама у нашем раду. *Хаџс* је данас жаргонизам и застарела реч, док се глаголски деривати активно употребљавају: *хаџсиџи*, *џохаџсиџи*, *џрихаџсиџи*, *ухаџсиџи*.

Испитивањем 854 турцизма забележена у *Једнојтомном речнику МС* у *Корџусу савременој срџској језика*, који се израђује на Математичком факултету под вођством Душка Витаса, направили смо фреквенцијску опадајућу листу базирану на учесталости јављања лексема. Корпусни приступ који се иначе примењује, на пример, при изради великих описних речника енглеског језика у циљу праћења промена фреквенције и значења речи током времена и њеног каснијег статусног описа у речнику, показао се као добра основа за доношење закључака у

вези са актуелним статусом турцизама и њиховим описом. Предност корпусног приступа је та што се на тај начин при изради описних речника не доводи лексикограф у незгодну ситуацију да мора личним судом да одреди судбину одређене лексеме, у овом случају турцизма.

Фреквенцијска листа је, с друге стране, послужила и при испитивању тематских група у којима долази до губљења турцизама. Међу најфреквентнијим турцизмима најбројнији су турцизми из следећих сфера живота у којима је турски језик извршио снажан утицај, односно следећих тематских група: *кућа*, *йокућсџиво*, *окућница*, *прађевине*, *објекџи*, затим тематске групе *одећа*, *обућа*, *џиканине* и тематске групе *јело*, *џиће*, *дуван*. Управо увидом у сфере живота у којима су се турцизми одржали до данас показује се и потврђује да се османско наслеђе показало најистрајнијим на нивоу свакодневног живота утицајем оствареним у непосредном културном контакту. Наслеђе у сфери домаћинства и исхране показује висок степен присутности, континуитета и стабилности до данас. Садашње стање у вези са осталим тематским групама, с друге стране, указује на то да је у процесима деосманизације до најбржих и највидиљивијих промена дошло у материјалној сфери, администрацији, судству, образовању и сл. Поређења ради, у Вуковом попису турцизама доминирала је ратничка и војна терминологија, затим занати, трговина и друге привредне делатности, називи ношње, покућства, грађевинског материјала, јела, намирнице.

Дубина лексичког утицаја турскога језика огледа се у знатном броју одомаћених назива за делове тела, узвике, везнике, речце и људске особине. У различитим лингвистичким радовима полази се од хипотезе да се лексика основног лексичког фонда не позајмљује лако, али постоје и језици који усвајају доста лако и речи из основног фонда, што важи чак и за енглески који је усвојио из старонорвешког језика приличан број речи које припадају основном лексичком фонду, као личну заменицу *they*, именицу *skin*, глагол *die*. У вези са тим, издвојили бисмо тематску групу *делови људској џиела* у којој је забележено неколико именица турскога порекла за које, изузев лексема *галак* и *гамар*, не постоје домаћи еквиваленти (*бубреј*, *буџи*, *галак*, *гамар*, *кичма*, *џабан*). Без обзира на то што се у досадашњим испитивањима у вези са оваквом појавом у различитим језицима није дошло до неког закључка, већ се поставило питање од чега се заправо састоји основни лексички фонд једног језика, у даљим истраживањима неопходно је покушати пронаћи одговор који механизми су довели до тога да се у српском језику усвоје и заживе речи попут поменутих којима се именују делови људског тела.

Затим, речца *чак* налази се на првом месту фреквенцијске листе са чак (опет се не може без *чак*!) 69539 потврда, *бар/барем* налази се на трећем месту фреквенцијске листе, док су високо фреквентне и речце *џаман* и *вала* које се налазе на на 31. и 180. месту. Узвик *хајге* је на 15. месту, а узвик *бре* на 42. месту. Везник *ем* је такође међу фреквентним турцизмима и заузима 161. место у фреквенцијској листи.

Међу именицама најфреквентнија је именица *саџи*, а затим следе именице *боја*, *џара*, *кафа*, *кревеџи*, *куџија*, *комиџа*, *каџија*, *шећер*, *кула*, *дуван*, *баџија*, *ракија*, *занџи*, *бакар*, *мана* и тако даље. С обзиром на то да *Корџус српскога језика* није лематизован, односно да се тражена реч није могла добити на основу једног упита, како облички, а тако значењски, то је подразумевало у неким случајевима дугачак и приметан посао, поготово када се турска реч подударом, исто пише са неком другом речју, као нпр. речца *џаман* и придев *џаман* или турцизам *џиџа* са трећим лицем презента глагола *џиџаџи* и сл. Проверавањем сваког турцизма понаособ наишли смо и на занимљиве податке о у речницима незабележеним значењима: *јорџија* је занатлија који прави и продаје јоргане, али се *јорџијама* називају и навијачи познатог шпанског клуба *Ајлџи* из Мадрида. Затим, забележили смо и то да *лала* није само цвет, већ и назив за играче националног тима Холандије, као и назив за навијаче фудбалског клуба *Ајакс* из исте земље.

Радећи на изради *Нове турско-српског речника*² уочили смо постојање семантичких разлика између турцизама у савременом српском језику и тих речи у турском, како код оних са богатим полисемантичним структурама, тако и код неких једнозначних речи, као код речи *сијасеџи* која у турском означава политику; дипломатију, док у српском означава у основној семантичкој реализацији *мноштво*, *велику мношину*, *силу чега*. То нас је подстакло да на репрезентативним примерима пружимо увид у семантичку адаптацију турцизама, анализом турске речи (модела) и српске речи (репликае), јер такве анализе нису биле предмет досадашњих истраживања. Спроведена анализа би могла да буде модел једне посебне студије којом би био обухваћен цео корпус турцизама.

Потврдиле су се наше полазне хипотезе да се статус турцизама од настанка Шкаљићевог речника до данас променио, односно да се доста лексике повукло из активне употребе у књижевном језику, што су потврдили и резултати анализе савремених књижевних дела, као и

² Đinđić M., *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014 (у штампани).

корпусна анализа чији резултати показују да од скоро 9000 турцизама из Шкаљићевог речника, данас у стандардном српском језику живи једна трећина, односно 3000 турцизама. Стабилан статус има најмање 1000 турцизама, који су одомаћени и активно се користе, а многи од њих су ушли у оквир основног лексичког фонда. Прогнозе је тешко дати у вези и са њиховом судбином. Поповић³ је пишући о *Српском рјечнику* Вука Караџића пре тачно тридесет година анализирајући судбину народне лексике Душановог законика на основу грађе *Српског рјечника* извео закључак да „судећи по законнику, српске речи, нарочито кључни правни и друштвено-политички термини, брже су изумирале у народу под Турцима него ли турцизми после ослобођења од Турака у српскохрватском књижевном језику”. Пример турцизама показује како су лексичке промене и динамизам непредвидиве, јер је очекивано да се страни лексички елементи брже губе из језика него домаћи. Сам Вук Караџић показао се као добар пророк у вези са судбином одређених турцизама за које је рекао да ће остати у језику: нпр. *ѿѿѿ*, *боја*, *ѿејсија*, али је како време показује код одређених и погрешно, те су из активног прешле у пасивни фонд речи попут *ћерћефа*, *бурмуѿа*, *чакшира* и сл. С обзиром на то да су турцизми у великом броју забележени у народним говорима и да их има око 4400 са етимолошком турском ознаком само у првих 18. томова *Речника САНУ* и да је присутна тенденција њиховог губљења и из народних говора, као и на чињеницу да су у српском књижевном језику присутно преко сто турцизама који нису нашли своје место у Шкаљићевом речнику, следећи важан задатак био би стварање речника који би укључио турцизме из књижевног језика, којима смо се бавили у овом раду и који су представљени у оквиру *Семантичко-деривационог речника*, као и турцизме из српског народног језика.

---

³ Поповић М., *Pamtimek, Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983, 50.